

Bir Mu'haddisten Mu'tezile Manifestosu: Ebû Sa'd es-Semmân'ın Vasiyeti

The Mu'tazilite Manifesto of a Mu'haddith: The Will of Abû Sa'd as-Sammân

Ömer SADIKER

Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Adana/Türkiye
Assistant Professor Dr., Çukurova University, Faculty of Theology, Adana/Türkiye
01sadiker@gmail.com | orcid.org/0000-0001-7937-1901 | ror.org/05wxkj555

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
15 Nisan 2022	15 April 2022
Kabul Tarihi	Date Accepted
20 Haziran 2022	20 June 2022
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2022	30 June 2022

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ömer Sadiker).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ömer Sadiker).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Sadiker, Ömer. “Bir Mu'haddisten Mu'tezile Manifestosu: Ebû Sa'd es-Semmân'ın Vasiyeti”. *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 23-42. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1010378> ”

Öz

Kaynaklarda Ebû Sa'd es-Semmân şeklinde anılan İsmail b. Ali, 370/981-983 yılları arasında İran'ın Rey şehrinde doğmuş, ömrünün büyük bölümünü başta hadis olmak üzere ilmi seyahatlere ayırmış ve hayatının sonlarına doğru tekrar memleketine dönerek 1053 yıllarında Rey şehrinde vefat etmiştir. İsmail b. Ali yağ ticareti yapan bir aileden gelmesi itibariyle yağcı anlamında Semmân lakabıyla meşhur olmuştur. Vasiyetinde bıraktığı menkul-gayrimenkullere bakılırsa variyetli bir çevrede yetiştiği aşikârdır. Mu'tezilenin on ikinci tabakasında gösterilen Semmân, kelâm ilminde Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) görüşlerini benimsemiş, döneminde Mu'tezile'nin önderi olarak görülmüştür. Hadiste Ebû Tâhir el-Muhallîs (ö. 393/1004), İbn Ebû Nasr et-Temîmî ve Abkasî'den (ö. 405/1014-15) eğitim almıştır. Hanefî fikhî ve âlimlerine, Hanefîlik-Şafîlik arasındaki görüş ayrılıklarına hâkim olan Semmân, Zeydiyye fikhında da söz sahibi biridir. Bunların yanı sıra kıraat, hadis ricâli, ensâb, ferâiz ve aritmetik konularında kendini yetiştirmiştir. Çok sayıda kitap yazdığı dile getirilen Semmân'ın Hz. Ali ve ilk üç halife arasında muhabbet ve saygı olduğunu ortaya koymak amacıyla kaleme aldığı *Kitâbü'l-Muvâfaka beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe vemâ ravâhü küllü ferîkan fi hakkı'l-âhar* adlı kitabının dışındaki eserlerinin henüz günümüze ulaştığı tespit edilememiştir. Bu yüzden kelâmî ve fikhî görüşlerine detaylı bir şekilde hâkim olma imkânımız söz konusu değildir. Fakat İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* adlı eserinde aktarılan vasiyeti bize bu konularda fikir vermektedir. Vefatından yaklaşık 2 sene önce verdiği vasiyetinde Semmân, kelâmî-fikhî temayülünün Mu'tezile-Zeydiyye özelinde Ehlü'l-adl ve't-tevhîd üzere olduğunu ifade etmekte, vasiyetini Mu'tezilî paradigma üzerine kurgulamaktadır. Bu minvalde Semmân'a göre Allâh tektir ve kadimdir. O'nun kudret, ilim, hayat, işitme, görme, ğınâ sıfatları zât ile kaimdir. Allâh cisimlere ve arzulara benzemez. Allâh'ın bütün fiileri iyidir ondan kötü ve çirkin fiiller sadır olmaz. Allâh günahı dilemez, işlenmesinden hoşnut olmaz ve rıza göstermez. O, kullarını güç yetiremeyecekleri şeylerle sınıamaz. Kullarına zulmetmez ve günahsız hiçbir kimseye azap etmez. İyilik yapanlara ödül (va'd) kötülük yapanlara da ceza (va'id) vereceğine dair sözüne sadıktır. Tercihli fiillerinin yaratıcısı kulun kendisidir. Kıyamet ve ahirete dair haller hakıdır. Dirilerin ölmüşler adına ardından yaptıkları hac, umre, sadaka, Kur'ân okuma ve kabir ziyaretleri fayda verir. Günahların affı tevbe, pişmanlık ve bir daha işlememeye azmetmek iledir. Semmân, i'tizâlî fikirleri sebebiyle eleştiriye maruz kalmış fakat güvenilirliği, gayreti ilmiyyesi ve kabiliyeti muhalifleri tarafından dahi dile getirilmiştir. Hayatındaki mücadeleci yapısı vasiyetine yansımış, itikâdî-amelî düşüncesini bir manifesto edasında dile getirmekten geri kalmamıştır. Bu çalışma muhaddis bir âlimin i'tizâlî fikirlerini tespit etmeyi ve vasiyetinde i'tizâlî düşüncesini vurgulamasının muhtemel nedenlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çalışmada şahıs üzerine derinleşme yöntemi kullanılmış; şahsın ilmi şahsiyeti, eserleri, kullandığı kavramlar ve görüşleri, içinde yetiştiği dinî, ilmî, sosyo-kültürel şartlar müvacehesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Muhaddis Mu'tezilî, İnsan fiilleri, Vasiyet, Ebû Sa'd es-Semmân.

Abstract

İsmâ'îl b. 'Ali, who is referred to as Abû Sa'd as-Sammân, was born in Ray, Iran, between 981 and 983 and he devoted most of his life to educational travels, especially for hadith and he returned to his city of birth towards the end of his life and died there in 1053. İsmâ'îl b. 'Ali is well-known with the name of as-Sammân, meaning butter trader, because of he was grew up in a family of butter traders. The movables and real estates in his inheretence show that he belongs to a wealthy family. As-Sammân, who seems to be in the twelfth generation of Mu'tazilite tradition, approve the thoughts of Abû Hâşim al-Jubbâî (ö. 321/933) and Abu'l-Husayn al-Basrî (ö. 436/1044) and he was accepted as the leader of the Mu'tazila in his own period. He had education from scholars such as Abû Tâhir al-Muhallîs, İbn Abû Nasr at-Tamîmî and Abkasî (ö. 405/1014-15) in the discipline of hadith. As-Sammân, was an authoritative figure both in the fiqh of Hanafi and disagreements between thoughts of Hanafism and Shafi'ism as well as in the fiqh of Zaydism. In addition, he educated himself in the topic of Qur'anic recitation, scholars of narrators, genealogy, law of inheritance and arithmetic. Among the works of as-Sammân, who are stated as many, only one record seem to be extant until today: "Kitâb al-Muvâfaqa bayn ahl al-bayt wa's-sahâba wa mâ ravâhu kullu fariqin fi haqq al-âhar", which was written to point out the fondness and respect between the first three caliphs and 'Ali. Thus, it is not possible for us to have a detailed knowledge about his thoughts in kalam and fiqh. However, İbn al-'Adîm (ö. 660/1262) gives us some ideas about thoughts of al-Sammân through his will narrates in his "Buğhyat at-Talab fi târihi Haleb". As-Sammân states that his thoughts of kalam and fiqh are formed on the school of Ahl al-'adl wa't-tawhîd, in particular parallel with Mu'tazila-Zaydiyya and he designed his will, which he gave about two years before his death, according to the Mu'tazilite theological paradigm. In this context, according to as-Sammân, Allah is one and eternal. Attributes of Allah such as Power, Knowledge, Life, Hearing, Sight and Wealth are by

virtue of His essence. Allah does not resemble anything, nor a body or an accident. All actions of Allah are good, and He never do evil. Allah does not wish for a sin nor have any consent to sin. Allah does not test people with what they cannot afford. Allah does not oppress people nor punish anyone with no justice. Allah is faithful to his promise that he will reward people who are good and will punish people who do evil. Voluntarily actions are created by people themselves. Revelation regarding the doomsday and the hereafter are true. Also, worships performed by the living on behalf of the dead such as hajj, 'umrah, charity, reciting the the Qur'an and visiting the graves of them are useful for the dead. Repentance which is the forgiveness of sins is the decisiveness of not to commit it again with regret. As-Sammân has been criticized because of his Mu'tazilite thoughts, but his credibility, his intellectual effort and his abilities have been appreciated even by his opponents. The combative and dynamic nature of his life was reflected in his will are analysed in this work and it is concluded that he expressed his thoughts on belief and deeds in his will as a true Mu'tazilite manifesto.

Keywords: Kalam, Mu'tazila, Muḥaddith Mu'tazilite, Human actions, Legacy, Abū Sa'd as-Sammân.

Giriş*

Mu'tezile kelâmcıları içerisinde hayatı ve fikirlerine dair geniş malumat bulunanların yanında hakkında sınırlı bilgiye sahip olduklarımız da vardır. Bunlardan biri de Ebû Sa'd es-Semmân'dır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun biri dışında günümüze ulaşan eseri bulunmamaktadır. Eserlerinin günümüze ulaşmayışı Semmân'ın düşüncelerini kendinden öğrenme imkânını ortadan kaldırmıştır. Hayatına ve düşüncelerine dair sınırlı bilgiler sika ve hafız bir muhaddis olması sebebiyle hadis, tabakât ve tarih kaynaklarında bulunmaktadır. Nitekim Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*,¹ Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Tezkiratü'l-huffâz*,² *Siyerü a'lâmü'n-nübelâ'sı*³ gibi klasik kaynaklarda ve Yaşar Kandemir tarafından hazırlanan "Semmân İsmail b. Ali"⁴ başlıklı ansiklopedi maddesi ile Hüseyin Hansu tarafından hazırlanan *Mu'tezile ve Hadis*⁵ adlı günümüz çalışmalarında hadisçiliğine dair malumat verilmiştir. Ayrıca Hacı Çiçek ve Osman Kaya tarafından günümüze ulaşan kitabı hakkında "Ebû Sa'd es-Semmân İsmâil ve "el-Muvâfakat Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe"⁶ adlı makaleyle eserin içeriği ve metodolojik özellikleri ele alınmıştır.

Mu'tezile'nin sünnet ve hadise değer atfetmediği düşüncesi yaygın bir kanaattir. Bu sebeple de onlar eleştirilere ve suçlamalara maruz kalmışlardır. Oysa Ebû Sa'd es-Semmân bu yaygın kanaati çürüten örneklerden biri özelliğini taşımaktadır. Zira Mu'tezile mezhebine aidiyetiyle birlikte kaynaklarda daha çok hadisçi kimliği ile ön plana çıkmaktadır. Bu da yaygın kanaatin temelsiz ve haksız bir iddia olduğunu göstermektedir.⁷ Bununla beraber Semmân'ın hadisteki konumunun Mu'tezile'nin hadis anlayışı içerisindeki yeri ve etkisi ise ayrı bir çalışma konusudur.

* Bu makale Çukurova Üniversitesi BAP biriminin 14644 kodlu bireysel araştırma projesi tarafından desteklenmiştir.

¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1977), 7/210.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/1122.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ., I-XXV, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982-1988), 17/581.

⁴ Yaşar Kandemir, "Semmân İsmâil b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/496-497.

⁵ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Kitâbiyât, 2004), 179, 213.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Hacı Çiçek-Osman Kaya, "Ebû Sa'd es-Semmân İsmâil ve "el-Muvâfakat Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 6/34 (Mart 2019), 709-721.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 179, 213.

Semmân'ı tanımak adına tabakât kitapları içerisinde İbnü'l-Adîm'in *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* adlı eseri diğerlerinden ayrılmaktadır. Zira bu eserde bilinen hayat hikâyesine ve hadisçiliğine ilaveten Semmân'ın vasiyetine yer verilmiştir.⁸ Vasiyet büyük oranda kelâmî unsurlar barındırmaktadır. O sebeple vasiyetin içeriğinin tahlil edilmesi onun genel olarak bilinen kelâmî yaklaşımının detaylandırmasına imkân sunacaktır.

Çalışmanın amacı hadisçi yönüyle bilinen bir şahsiyetin Mu'tezile'ye dair görüşlerini açığa çıkarmak ve onları tahlil etmektir. Ayrıca hadisçi yönüne rağmen Mu'tezile mezhebine aidiyyetine yaptığı vurgunun muhtemel nedenleri üzerinde durmaktır.

Çalışmamızda şahıs üzerine derinleşme yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda öncelikle Semmân'ın hayatı ve eserleri üzerine durulmuş ardından da vasiyeti aktaran raviler tanıtılmıştır. Böylece vasiyetin Semmân'a aidiyeti ve vasiyetin güvenli bir şekilde intikaline dair kanaat ortaya konmuştur. Vasiyetin tercümesi verildikten sonra da değerlendirme kısmında eldeki veriler üzerinden kelâma dair görüşleri detaylandırılmaya çalışılarak sonuca gidilmiştir.

1. Semmân'ın Hayatı ve Eserleri⁹

Semmân lakabıyla meşhur İsmail es-Semmân'ın tam ismi; İsmail b. Ali. B. Hüseyin b. Muhammed b. Hasan b. Zenceveyh er-Râzî'dir. Eserlerde Ebû Sa'd es-Semmân terkihiyle daha çok anılmaktadır. Ebû Sa'd künyesi, es-Semmân da lakabıdır. Semmân lakabıyla anılmasının sebebi ailecek sade yağ ticareti ile uğraşmalarından gelmektedir.¹⁰

Mu'tezile'nin on ikinci tabakasında gösterilen Semmân,¹¹ 981-983 yılları arasında İran'ın Rey şehrinde doğmuştur. Doğduğu şehirde 990'dan sonra başlayan eğitim hayatı, İbn Ebû Hâtîm'in (ö. 327/938) takipçileriyle, Ebû Tâhir el-Muhallîs, İbn Ebû Nasr et-Temîmî ve Ebû'l-Hasen Ahmed b. İbrâhîm el-Abkasî (ö. 405/1014-15) gibi hadisçilerle devam etmiştir. Hadis öğrenmek için pek çok yere seyahat eden Semmân'ın gittiği ülkelerin başında Irak, Suriye, Hicaz ve Mağrib gelmektedir.¹²

Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb adlı eserinde eğitim için gittiği şehirleri ve hocalarını detaylı bir şekilde aktaran İbnü'l-Adîm, Semmân'ın dinamik kişiliğine ve ilim öğrenmek için uzun yolculuklara katlandığına dikkat çekmiştir. İlimi seyahatleri sırasında Suriye şehirlerine de uğradığını söyleyen İbnü'l-Adîm, Haleb'te on yedi, Maarratü'n-Nu'mân'da on sekiz, Bağdat'ta dokuz, Mekke'de dört kişiden hadis aldığını ve bunların dışında Dımaşk, Sur, Vâsıt, Ahvaz, Kazvin, Kayseriyya, Tikrit, Erciş, Rey, Hemedan, Trablus, Küfe'de de istifade ettiği ilim adamlarının bulunduğuna işaret etmiştir.¹³

⁸ İbnü'l-Adîm Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/1714-1716.

⁹ Hakkında geniş malumat olmaması sebebiyle hayatına dair bilgilerde Semmân ile alakalı kaleme aldığımız kitap bölümünden de istifade edilmiştir. Ömer Sadıker, "Ebû Sa'd es-Semmân", *İslâm'ın Akılcıları Mu'tezilî Öncüler*, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 443-447.

¹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/209-210; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 4/1706, 1713.

¹¹ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu Uyûni'l-mesâil / Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde, thk. Fuad Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 404; Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi/el-Munye ve'l-Emel*, çev. Hüseyin Maraz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 122.

¹² İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 4/1706-1708.

¹³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 4/1706-1708.

Kıraat, hadis, hadis ricâli, ensâb, ferâiz, aritmetik alanında kendini yetiştiren Semmân,¹⁴ Hanefî fikhı ve Hanefî âlimler biyografisi, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile Şafî (ö. 204/820) arasındaki görüş ayrılıkları ve Zeydiyye fikhına dairengin bilgi sahibi biridir. Hatta İbnü'l-Adîm onu Hanefî fikhında imam olarak nitelemiştir.¹⁵

Semmân aynı zamanda mahir bir kelâmcıdır.¹⁶ Zira vasiyeti içerisinde ustalıklı serpiştirmiş olduğu detaylar bunu teyit eder niteliktedir. Kaldı ki kelâm anlayışında Ebû Hâşim el-Cübbâ ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin mezhebini benimsemiş, döneminde Mu'tezile'nin lideri görülmüştür.¹⁷

Kâbe'yi haccedip, Hz. Peygamber'in kabrini ziyarette bulunan Semmân, hadis tahsili için İsfahan'a gitmiş ve ilmi seyahatlerini tamamlayıp memleketine dönmüştür. 9 Aralık 1053 tarihinde Rey'de vefat eden Semmân, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) Taberek dağındaki kabrinin yakınına defnedilmiştir. Vefat tarihinde de farklı rivayetler bulunan Semmân'ın, 1053'ten birkaç yıl önce veya sonra vefat ettiği de zikredilmektedir.¹⁸

Çok sayıda kitap yazdığı dile getirilen Semmân'ın tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece *Kitâbü'l-Muvâfaka beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe vemâ ravâhü küllü ferîkin fi hakkı'l-âhar*¹⁹ adlı eseri günümüze ulaşmıştır. Eserde Ehli beyt ile sahabenin fazileti ve onların birbirleri hakkında söyledikleri güzel sözler ele alınmıştır. Ehli beyt ile Hz. Ali soyundan gelenler, sahabe ile de özellikle ilk üç halife kastedilmiştir. Bununla taraflar arasında düşmanlık olduğuna yönelik iddiaların yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Eser, Zemahşerî (ö. 538/1144) tarafından *el-Muhtasar min Kitâbi'l-muvâfaka beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe* adıyla ihtisar edilmiştir. Bunların dışında kendisine *el-Bustân fi tefsiri'l-Kur'ân* (on ciltlik bir tefsir), *Kitâbü'r-Reşâd* (fikh), *el-Medhal fi'n-nahv*, *Kitâbü'r-Riyâz* (hadis), *Sefînetü'n-necât* (imamet), *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'l-Hac*, *Kitâbü'l-Misbâh* (ibadetler), *Kitâbü'n-Nûr* (vaaz), *Cüz'ün fi'l-kader*, *Mu'cemü'l-ş-şüyûh* (1430 âlimin biyografisi), *Mu'cemü'l-büldân* ve *el-Mecâlisü'l-mieteyn* adlı eserler nispet edilmiştir.²⁰ Fakat henüz bunların varlığına dair herhangi bir veriye ulaşamamıştır.

2. Vasiyet Zincirinde Geçen Ravîler

Semmân'ın vasiyeti, İbnü'l-Adîm'in *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* adlı eserinde yer almaktadır. O da vasiyete Zeyneb binti Abdurrahman (ö. 615/1218) kanalıyla Zemahşerî'den ulaştığını haber vermektedir. Zemahşerî de Semmân'ın *Mu'cem*'inden almıştır. Ayrıca İbnü'l-Adîm vasiyeti

¹⁴ Cüşemî, *Şerhu Uyûni'l-mesâil*, 404; İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi/el-Munye ve'l-Emel*, 122.

¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 4/1706. Hanefîlik Mu'tezile etkileşimi için bkz. Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); a.mlf vd., "Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998) ve Horasan'da Hanefîlik-Mu'tezile Etkileşiminin İlk Tezahürleri", *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (Güz 2019), 203-210.

¹⁶ Cüşemî, *Şerhu Uyûni'l-mesâil*, 404; İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi/el-Munye ve'l-Emel*, 122.

¹⁷ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâcî Sâlim, I-II, (Bağdad: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1975), 2/376.

¹⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1713-1714.

¹⁹ Hacı Çiçek-Osman Kaya, "Ebû Sa'd es-Semmân İsmâil ve "el-Muvâfakat Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe", 709-721.

²⁰ Ferîd b. Ferîd el-Hâce, "Mukaddime", *Kitâbü'l-Muvâfaka beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe*, mlf. Ebû Sa'd es-Semmân (Kuveyt: Meberrattü'l-Âl ve'l-Eshâb, 2017), 12.

Bağdat'taki Ebû Hanîfe türbesi vakfiyesinde bizzat görerek Zemahşerî'nin kendi el yazısından teyit etmiştir.²¹

Vasiyete geçmeden önce rivayetin sıhhati için rivayet zincirinde geçen raviler hakkında malumat vermek yerinde olacaktır. Kaynaklarda hayatıyla ilgili genişçe malumat olan İbnü'l-Adîm ve Zemahşerî hakkında raviler arasındaki tarihsel irtibatı tespit edecek bilgiler ile yetindik. Çalışmamızla irtibatı olan ve hayatına dair bilgi bulunmayan Zeyneb binti Abdurrahman hakkında ise bazı bilgiler toplamaya ve aktarmaya çalıştık.

Vasiyetin son ravisi İbnü'l-Adîm, 588/1192 yılında Halep'te doğmuş ve 660/1262 yılında vefat etmiştir. O devlet adamı, şair ve âlim bir kişiliğe sahiptir. Diğer eserlerinin yanı sıra daha çok Halep tarihini, coğrafyasını ve orada yaşayan meşhur şahsiyetlerin biyografilerini ele aldığı *Buğyetü't-taleb* ile meşhurdur.²² Eserinde Semmân'a yer vermesi onun hadis talebi için Halep'e gelmesi sebebiyledir.

İbnü'l-Adîm, Semmân'ın vasiyetinin bulunduğu *Buğyetü't-taleb* adlı eserinde şahısların biyografisini verirken Hadis usulünde var olan bir metodu benimsemiş ve rivayet senedi kullanmıştır. Onun bilgiler aktarırken isnad usulünü ehemmiyetle uyguladığı görülmüştür.

Vasiyet zincirinde İbnü'l-Adîm'den sonraki kişi Zeyneb binti Abdurrahman'dır. Zeyneb binti Abdurrahman'ın künyesi Ümmü'l-Müeyyed Zeyneb binti Abdurrahman b. Hasan eş-Şa'riyye'dir. 524/1129 tarihinde Nisâbur'da doğan Zeyneb binti Abdurrahman, Cürcan asıllı olup yaşamını Nisâbur'da sürdürmüş ve orada vefat etmiştir. Fakih olan Zeyneb binti Abdurrahman aynı zamanda hadis ile de ilgilenmiş sufi biridir. Birçok kimseden hadis rivayet etmiş²³ ve içlerinde Zemahşerî'nin de bulunduğu birçok âlimden icazet almıştır.²⁴

Zeyneb, Ümmü'l-Müeyyed, Zeyneb eş-Şa'riyye isimlendirmesiyle meşhurdur. Kaynaklar manasının kapalılığından dolayı özellikle Şa'riyye kelimesinin izahına yer vermişlerdir. Bu minvalde Şa'riyye nisbesi ayın harfinin fethası ya da sükûnuyla okunabilmektedir.²⁵ Nitekim İbn Hallikân (ö. 681/1282) iki şekilde de okunabileceğini söylemekte, nispetin “yün işiyle uğraşan ve ticaretini yapan” anlamına geldiğini belirtmektedir. Fakat Zeyneb binti Abdurrahmân'ın ailesinden böyle bir işle uğraşan birilerini tanımadığını da sözlerine ekleyen İbn Hallikân yine de eş-Şa'riyye isimlendirmesiyle tanıdığını ifade etmektedir.²⁶ İbn Hallikân'ın “yün işiyle uğraşan ve onun alışverişini yapan” ifadesinden şa'riyyenin bir meslek nisbesi olduğu anlaşılmaktadır. Bölge ekseninde şa'riyye kelimesi ile kullanılan meslekler irdelendiğinde iki meslek öne

²¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1714.

²² Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenâ-Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 7/275.

²³ Ziriklî, Zeyneb binti Abdurrahman'ın ölümüyle âlî isnadın sona erdiğini söylemiştir. Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 2002), 3/66.

²⁴ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977-1978), 2/344. Bu bilgileri bize aktaran İbn Hallikân küçük yaşta Zeynep binti Abdurrahman'dan icazet aldığını ifade etmekte buradan da küçük yaşta da olsa onunla görüşen birisi olduğu anlaşılmaktadır.

²⁵ Ebû'l-Feyz Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Komisyon (Kuveyt: et-Türâsü'l-'Arabî, 1965-2001), 7/261; 11/ 449.

²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, 2/344.

çıkmaktadır. İlki “kıl eğirme/dokuma işi yapıp bunun ticaretini yapma”²⁷ ikincisi de örtünme amacıyla kullanılan bürgü/burgu/peçe işiyle uğraşmadır.²⁸ O döneme yakın tarihçilerden İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücumü'z-zâhire* adlı eserinde şa'riyye kelimesini gözler hizasına takılan siyah, ince bir peçe anlamına kullanıldığı görülmektedir.²⁹ Buradan da kelimenin yaygın anlamına dair ipucu çıkmaktadır.

Bütün bunların dışında Zeyneb binti Abdurrahman'la ilgili İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyîn* adlı eserinde “Zeyneb binti Abdurrahman b. Hasan el-Eş'ariyye” ibaresinde geçen “el-Eş'ariyye” ilavesi dikkat çekmektedir. Bu ilave eş-Şa'riyye kelimesinin hatalı yazımı olarak yorumlanabileceği gibi Zeyneb binti Abdurrahman'ın mezhebî aidiyetini açıklama olarak da düşünülebilir.³⁰

Zeyneb binti Abdurrahman da vasiyeti Zemahşerî'den aldığını haber vermektedir. Çok yönlü bir âlim olan Zemahşerî 467/1075 tarihinde doğmuş 538/1144 yılında da vefat etmiştir. Daha çok el-Keşşâf adlı tefsiri ile tanınmış olan Zemahşerî, Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları olan Mu'tezile âlimidir. Yaklaşık olarak Semmân'ın vefatından 20 sene sonra dünyaya gelen Zemahşerî, onun eserlerinin bazılarında ulaşmış hatta onun *el-Muvâfaka* adlı eserini de ihtisar etmiştir. Bu veriler ışığında vasiyet zincirindeki şahıslar arasında tarihsel açıdan bir kopukluk bulunmadığı dolayısıyla rivayet silsilesi kronolojik açıdan vasiyetin sıhhatini doğrular nitelikte olduğu tespit edilmiştir.

3. Vasiyetin Tercümesi

Vasiyetin girişle beraber tercümesi şu şekildedir:

Zeyneb binti Abdurrahman b. Hasan eş-Şa'rî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'den naklen haber vermiştir. Ben (İbnü'l-Adîm) vasiyeti Zemahşerî'nin kendi hattıyla yazdığı Semmân'ın *Mu'cem*'inde okudum. Bu nüsha Bağdat'taki İmam Ebû Hanîfe türbesine vakfedilmiştir. Zemahşerî hattıyla gördüğüm ve aktardığım vasiyet mektubu nüshası şöyledir:

“Bu, Ebû Sa'd künyesiyle meşhur, İsmâîl b. Ali b. Hüseyin es-Semmân'ın zihinsel ve bedensel açıdan sağlıklı; edimsel ehliyetinin de farkında olarak gerçekleştirdiği vasiyetidir. Vasiyet 443 senesi Rebûlâhîr ayında verilmiştir.

Semmân, şahitlik eder ki Allâh'tan başka ilah yoktur, Allâh, tektir, ortağı yoktur. Mülk onundur. Övgü onundur. O, diriltir ve öldürür. Hayır onun kudretiyledir. O, her şeye gücü yetendir.

Semmân şahitlik eder ki Allâh tektir, ezelden onun bir ikincisi yoktur. Allâh ezelen ve ebeden zâtıyla kadir, zâtıyla âlimdir. Diri, işiten, gören ve zengin olandır. O, cisimlere de arazlara da benzemez.

²⁷ Zebîdî, şa'r ya da şaarın genel olarak insan kılı/tüyünü ifade ettiğini fakat Zemahşerî'nin kelimenin insanın dışında diğer canlıların da kılı/tüyünü içine aldığı ifade ettiğini söylemektedir (Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs* (Kuveyt: Matbaatü Hükümet, 1973), 12/183.

²⁸ Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî, *Şifâü'l-galîl fîmâ fi kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*, thk. Muhammed Keşşâş (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/189; Recep Abdülcevvad İbrahim, *el-Mu'cemü'l-Arabî li-esmâi'l-melâbis fî dav'î'l-meâcim ve'n-nusûs el-müsega mine'l-câhiliyye hatte'l-asri'l-hadîs* (Kâhire: Dâru'l-Afâki'l-Arabiyye, 2002), 1/268.

²⁹ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî, *e-Nücumü'z-zâhire* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 11/4.

³⁰ Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyîn*, thk. Abdulhafiz Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2004), 1/440.

Hiçbir şey onun gibi değildir. O, işiten ve görendir. Gözler onu idrak edemez. Oysa o, gözleri idrak eder. O, lütuf sahibi ve her şeyden haberdardır.

Semmân şahitlik eder ki Allâh'ın bütün fiilleri güzeldir. O, çirkin eylemler işlemekten münezzehtir. Allâh Teâlâ kullarının günah işlemesini irade etmez ve dilemez. Aynı şekilde rıza göstermez, tercih etmez ve sevmez. Allâh kullarını güç yetiremeyecekleri şeylerle sorumlu tutmaz. Günah işlemeyen hiçbir kimseyi de azap etmez. O, kullarına zulmetmekten yücedir. Va'd ve va'de dair verdiği bütün sözlerini yerine getirir.

Semmân, şahitlik eder ki; Muhammed Allâh'ın kulu ve peygamberidir. Allâh'ın ve meleklerinin salavatları onun üzerine olsun.

Semmân şahitlik eder ki; ölüm, günahlardan hesaba çekilme, cennet ve cehennem haktır. Kıyamet gelecektir, bunda hiçbir şüphe yoktur. Elbet Allâh kabirdekileri diriltecektir. Semmân'ın namazı, ibadetleri, dirilişi ve ölümü ortağı olmayan âlemlerin rabbi Allâh içindir. Zaten Semmân da bununla emr olunmuştur. O, Müslümanlardandır.

Semmân, rab olarak Allâh'tan, din olarak İslâm'dan, peygamber olarak Muhammed'den, rehber olarak Kur'ân'dan, kardeş olarak Müslümanlardan razı olmuştur. Bu anlayış üzere yaşamış ve bunun üzerine de ölecektir. Allâh'ın dilemesiyle bu hal üzere de kabirden dirilecektir.

Semmân geride kalanlara kulluk eden kulları içerisinde Allâh'a kulluk etmelerini; hamdedenler içinde hamdetmelerini, bütün Müslümanlara öğütte bulunmalarını ve ancak Müslüman olarak gözlerini hayata kapamalarını tavsiye etti.

Semmân ayrıca Allâh'ın kulları arasında (hiç ayırım göstermeden gelmesi itibarıyla) adaletin nişanı ve canlılığın sonu olarak yarattığı ölüm hali gelip çattığı zaman vasiyet etti. O, teçhizine mirasından kefeninin, çeşitli kokuların, bunların hazırlanmasında ihtiyaç duyulacak şeylerin alınması, sünnete uygun ve güzel bir şekilde hazırlanmasıyla başlanmasını istedi. Sonra borcunun ödenmesi, alacaklıların gönlünün alınmasını arzu etti. Sonra nakitler, alacaklar ve kitaplar da dâhil bütün mallarının tespit edilmesi, ölümünün ardından üzerindeki ev, arazi ve benzeri varlıkların da belirlenip tam olarak üçte birinin bölünmeden ayrılmasını talep etti. Ayrılan bu üçte birin ehlü'l-adil ve t-tevhîd'e mensup fakir Müslümanlara özellikle de Mu'tezile, Zeydiyye ve Hârûniyye gruplarına tasadduk edilmesini istedi.

Geri kalan mallardan hayatta iken fakirlere verilmesi gereken zekât, nezir, keffaret, sadaka-i fitır gibi yükümlü olduğu hukukullâhın yanı sıra az ya da çok, miktar konsun ya da konmasın Allâh'a yakınlık amacıyla verilmesi gereken diğer hakların da verilmesini istedi.

Semmân, bu vasiyetini falan ve falan kişiye emanet etti. O vasiyette bulunan iki kişiye ve bütün Müslümanlara şeriatın izin verdiği ölçüde ölümünden sonra kendisine fayda verecek olan hac, umre, Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin, imamların, salih kişilerin kabirlerini ziyaret etme, sadaka verme, Kur'ân okuma ve diğer ibadet çeşitlerinden imkân dairesinde kendi adına yapılmasını da vasiyet etti. Ya da salih, güzel dualar ile anmalarını istedi. Ta ki Allâh, terk ettiği vaciplerden, tekrar dönmeye azmettiği ve çirkin olduğunu bilerek işlediği günahlardan tevbe edip pişmanlık duyduktan sonra küçük ve büyük günahları affetsin.

Sorumlu olduğumu ya da bende hakkı olduğunu bilen veya düşünen herkesin haklarını helal etmelerini; Allâh'ın hakkını ve vasiyet ettiklerini yerine getirmelerini, hemen yapılması mümkün olan şeyleri ertelemekten; ciddiyet ve sıklığın gerektiği şeyleri basite alıp ihmal etmekten kaçınmalarını vasiyet etti.

Huzurda bulunan iki kişi kendilerine mektup okunduktan sonra belirtilen bütün hususları kabul ettiler. İçeriğini anladılar ve doğru bir şekilde anladıklarını teyit ettiler. Vasiyette bulunan iki kişi herhangi bir baskı altında olmadan istekli bir şekilde zihinsel, bedensel ve ehliyet açısından sağlıklı durumda idiler. Vasiyet 443 senesi Rebiülâhir ayında gerçekleşmiştir.

Ben bu vasiyeti Zemahşerî'nin metninden aktardım. Bu sebeple kalemimden sadır olan sünnete muhalif ve bid'ate dair her anlayış/yaklaşım sebebiyle Allâh'tan mağfiret dilerim.”

4. Değerlendirme

Semmân'ın vasiyet metnine tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Adîm'in *Buğyetü't-taleb*'i dışında herhangi bir eserde rastlanılmamıştır. Bu sebeple vasiyeti başka varyantları ile karşılaştırma imkânı olmamıştır. Bununla beraber ravilerin kronolojik açıdan irtibatı, vasiyetin hadis usulünde kullanılan yöntemle aktarılması ve şahitler huzurunda icra edilmesi metnin ve içeriğinin sıhhatinin kanıtlarındandır.

Vasiyetin Semmân'ın meşhur künyesini ve ismini vererek başladığı görülmektedir. Semmân, özellikle vasiyet hükmünün geçerliliği için aranan vasiyetin sağlık şartını taşıdığını ortaya koymak ve vasiyetin sıhhatine bir engel bulunmadığını vurgulamak adına hem kendisinin hem de vasiyete şahitlik edenlerin birçok açıdan sağlıklı olduğunu dile getirmiştir.³¹

Semmân vasiyeti esnasında vasiyetin hükümlerini yerine getirmenin yanında adabına da riayet ettiği görülmektedir. Zira sözlü ve yazılı olarak yapılması, iki adil şahit tutulması, vasiyet edilecek miktarın şeriat tarafından belirtilen sınırına riayet edilmesi, zayıfların gözetilmesi, Allâh hakkı ya da kul hakkına yönelik borçların sıralanması, varislere Allâh ve resulüne itaat etmelerinin tavsiye edilmesi ve güzel ahlakın teşvik edilmesi bunlar arasında sayılabilir.³²

Vasiyetin içeriği bizim ana meselemizi oluşturmaktadır. Zira Semmân'ın vasiyeti fıkha/miras hukukuna dair uygulamalara örnek teşkil eden ifadelerin yanı sıra itikâdî ve kelâmî muhtevayı da haizdir. O, vasiyet içerisinde itikâdî-kelâmî mefkûresini yansıtan hususlara yer vermiştir. Bizim daha çok üzerine duracağımız husus da bu yöndür. Zira daha çok hadisçi yönüyle bilinen Semmân bu vasiyetinde bir Mu'tezilî doktrini ortaya koymuştur.

Semmân vasiyetini künye, sağlık beyanı, vasiyetin yapıldığı tarih ile başlatmış beş şahadet ve dört vasiyetten oluşan nasihatler ile tamamlamıştır.³³ Böylece vasiyeti icra ederken bilinçli ve kasıtlı bir eylemi yerine getirdiğini açıkça izhar etmiştir.

³¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1714.

³² Abdüsselam Arı, “Vasiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/555.

³³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1714-1716.

Vasiyetin ilk şهادeti, Kur'ân ayetlerinden iktibaslarla Allâh'ın birliği, ortağı olmadığı, mülk ve hamdin kaynağının, hayat ve ölümün yaratıcısının O olduğu, iyiliğin ancak O'nunla olabileceği ve kudretinin sonsuzluđu³⁴ üzerine kurulmuştur.

İslam düşüncesinde şهادetlerin ilkini ifade eden Allâh'ın bir olduğuna tanıklık ifadesinden sonra ikinci şهادette vasiyetinin içeriği İslâm Kelâm mezheplerinden Mu'tezilî düşünceyi yansıtan söylemlerle doludur. Onun kaynaklarda Ebû Hâşim el-Cübbâi ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin içlerinde olduğu Basra ekolünün görüşlerini benimsediği belirtilmektedir.³⁵ Elimizde kelâmî görüşlerini detaylandıracağımız kaynaklar olmamakla beraber vasiyette geöen ifadeler anılan i'tizâlî düşünce hakkında bize ipuöları vermektedir. Biz de vasiyeti bu pencereden değerlendireceğiz.

Yaratıcının zâtı ve sıfatları meselesi Kelâm ilminin temel konularından birini teşkil etmektedir. Zât-sıfat ilişkisindeki tavırları Mu'tezile'yi diğer mezheplerden ayırt eden alamet-i farika konumundadır. Mu'tezile'de özellikle kıdem ve vahdaniyet daha da önem arz etmekte, zira kıdem ilah anlamına gelmekte ve ulûhiyyetin temel vasfı olarak görölmektedir. Nitekim Mu'tezilî metinlerde kıdem ve ulûhiyet "Ennehû taâlâ vâhidün lâ sâniye leh fi'l-kıdem ve'l-ilâhiyyât"³⁶ ibaresinde de göröleceği üzere atf-ı tefsir/bir mana olarak kullanılmaktadır.

Semmân da geleneği takip etmiş, Allâh'ın kıdemini ve birliğini ifade ederken "Ennehû taâlâ vâhidün lâ sâniye leh fi'l-ezel" ibaresini³⁷ kullanmıştır. Anılan metin "Yüce Allâh, ezelde tektir, onun ikincisi yoktur." anlamına gelmektedir. Cümle Allâh'ın hem kıdemini hem de tevhidini ifade etmektedir. Bu yüzden meseleyi kıdem ve tevhid yönüyle üzere iki açıdan ele almak gerekir.

Vasiyetin metninde geöen "fi'l-ezel" sözcüğü gelenekte kullanılan (Ennehû ... vâhidün ... fi'l-kıdem ve'l-ilâhiyyât) ibaresindeki kıdem sözcüğüne tekabül etmektedir. Dolayısıyla ezel ve kıdem eş anlamlı olarak kullanılmıştır. "Vâhidün fi'l-ezel" terkibi Mu'tezilî gelenekte Allâh'ın kıdemini belirtmek için serdedilen bir terkip olması itibariyle mana kıdemi ifade etmektedir.

"vâhidün fi'l-ezel" terkibi kıdemi belirtmesinin yanında Allâh'ın vahdaniyetini; ezelde ve ebedde tek olduğunu da belirtmektedir. Şöyle ki ibarede geöen fi'l-ezel kaydıyla ezelde birlik, vâhid sözcüğünden anlaşılan ebediyet anlamıyla da ebedî birlik anlaşılmaktadır. Vâhid, ismi fail olması itibariyle doğrudan zamanı ifade etmese de fiilden müştak olması yönüyle zımnem zamanı yansıtır. Nitekim bazı âlimlere göre vâhid sözcüğü ebediyet/gelecek zaman diliminde birlik ifade eder.³⁸ Bu durumda vâhid sözcüğünün zımnem geleceği, fi'l-ezel sözcüğünün de sarahaten geömiş ifade etmesiyle, terkipten geömişte ve gelecekte tektir anlamı anlaşılmaktadır. Böylece kıdem ile birlikte ezelde ve ebedde birlik de ifade edilmiş olur.

³⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1714.

³⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1713.

³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnâ fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, thk. Hızır Muhammed Nebhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 4/230. "Ennehû taâlâ vâhidün lâ sâniye leh fi'l-kıdem ve'l-ilâhiyyât"; Ca'fer b. Ahmed, *Mi'râcü'l-küsâlâ ilâ ma'rifetillâhi taâlâ* (b.y: y.y., 2020), 16.

³⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1714.

³⁸ Bekir Topaloğlu, "Ahad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/484.

Kaynaklarda Allâh'ın vahdaniyyetini ifade etmek için vâhid kelimesinin yanı sıra ehad kelimesi de kullanılmaktadır. Fakat bazı dilcilere göre vâhid ve ehad sözcükleri arasında muhteva açısından farklılık vardır. Ehad zâtın sayı ya da birleşme açısından çokluğu doğuracak cismiyyet özelliklerini ortadan kaldırmak biçiminde Allâh'ın teklîğini; vâhid ise zâtına nispet edilen sübûtî sıfatların gerçekte teaddüdü/çokluğu gerektirmediğini, onun sıfatlarıyla birlikte bir ve yegâne olduğunu ifade eder.³⁹ Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasındaki tartışma zâtın cismiyyeti açısından birliğiyle değil sıfatlar üzerinden yapılan tanımlamaların teaddüde/çokluğa neden olması ile alakalıdır. Bu yüzden sıfatların zât ile kaim olduğu ve bunun da teaddüde yol açmayacağı düşüncesini vurgulamak adına sıfatların zâta teaddüde neden olmadığını ifade için vâhid sözcüğünün vurgulanması daha anlamlı olacaktır. Bu yorumlar dikkate alındığında "vâhidün ... fi'l-ezel" ibaresinde görüldüğü üzere Mu'tezile tarafından vâhid sözcüğünün kullanılmasının bilinçli bir tercih olduğu söylenebilir. Zira vâhid sözcüğü taaddüde neden olmayan zât ile kaim sıfat anlayışını yansıtması açısından daha elverişlidir.

Allâh'ın kıdemi ve vahdaniyyetini ifadeden sonra vasiyyet, sıfatların müstakil bir varlığının olmayıp onların zât ile kâim olduğunu ifade eden "ve ennehû kâdirün lizâtihi, âlimün lizâtihi ..." cümlesi ile devam etmektedir.⁴⁰ Bu yaklaşım Mu'tezilî gelenekte benimsenen sıfatların zât ile aynılığı prensibini yansıtmaktadır. Sübûtî sıfatların kudret, ilim, hayat, semi', basar ve gınâ gibi gerçek varlıkları olmadığı ancak anılan manaların ismi fail sığasıyla zâta nispet edilen zihni varlıklar düşüncesini yansıtmaktadır.

Allâh'ın cisimlere ve arazlara benzemediğini belirterek tenzihçi yaklaşımı ortaya koyan Semmân, "O'na benzer hiçbir şey yoktur, O işiten ve görendir."⁴¹ ve "Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır."⁴² ayetiyle de bu düşüncesini delillendirmiştir.⁴³

Allâh'ın zâtına ait tanımlamaları barındıran ikinci şahadetten sonra Semmân üçüncü şahadetini Allâh-insan ilişkisine yönelik görüşlerini dile getirdiği ifadeleriyle sürdürmüştür. Burada salah, irade, teklif-i mâ lâ yutak, adalet ile ilgili konulara temas vardır. Bu bağlamda o, adalet prensibi gereği Allâh'ın bütün fiillerinin iyi ve güzel, aynı zamanda O'nun çirkin/kötü fiilleri işlemekten de münezzehe olduğunu belirtmiş böylece genel Mu'tezilî yaklaşımı benimsemiştir. Zira Mu'tezile'ye göre Allâh'ın bütün fiilleri iyi, doğru ve faydalı bir gayeye matuftur. Allâh kötü ve zararlı olanı dilemez. Bu minvalde Semmân'ın ifadesince de Allâh kötü, zararlı ve faydasız olanı irade etmez, dilemez, hoşnut olmaz, tercih etmez ve sevmez.⁴⁴

Mu'tezilî anlayışın temel konularından biri de teklif-i mâ lâ yutaktır. Semmân da Mu'tezile yaklaşımında olduğu üzere Allâh'ın kullarına güç yetiremeyeceği yükümlülükleri

³⁹ Adnan Zerzur, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fi't-tefsîr* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, ts.) 179; Ebû Ali Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi't-tefsîri'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Murtazâ, 2006), 1/338; Ebü'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer el-Bikâ'î, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*, thk. Muhammed Azîmüddin-M. Habîbullah el-Kâdirî (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.), 22/363; İsmâil Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330), 5/162.

⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1714.

⁴¹ eş-Şûrâ 42/11.

⁴² el-En'âm 6/103.

⁴³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

⁴⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

yüklemeyeceğini belirtir. Adalet prensibi çerçevesinde hareket eden Semmân, günah işlemeyen hiçbir kimseye Allâh'ın azap etmeyeceğini ve kullarına zulmetmekten uzak olduğunu sözlerine ekler. Üçüncü şهادetini Allâh'ın bütün va'd ve va'dinde sadık olduğunu belirterek va'd ve vâid ilkesine işaretlerle bitirir.⁴⁵

Dördüncü şهادet nübüvvetle ilgilidir. İçeriğini Hz. Muhammed'in Allâh'ın kulu ve resulü; Allâh ve meleklerinin salavatlarının onun üzerine olduğuna dair sözleri oluşturmuştur.⁴⁶

Beşinci şهادet ahiret ahvaline dairdir. Ölüm, hesap, cennet ve cehennem hak olduğunu belirten Semmân, kıyametin gerçekleşmesi ve öldükten sonra dirilmeyi de ayet metinlerinden alıntılarla dillendirmektedir. Kulluk görevlerine de temas eden Semmân amellerinin amacını En'âm suresinde belirtilen üslupta serdetmiştir. O, "De ki: Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin rabbi olan Allâh içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emr olundu ve ben (hak dine) teslim olanların ilkiyim." mealindeki ayeti, üçüncü şahıs kalıbında kendine irca ile "Onun (Semmân) namazı, her türlü ibadeti, hayatı ve ölümü Âlemlerin rabbi olan Allâh içindir. O'nun ortağı yoktur. O bununla emr olundu ve (hak dine) teslim olanlardandır." şeklinde ifade etmektedir.⁴⁷ Böylece ayette belirtildiği veçhile ve ona iktibasla kulluk görevlerini yerine getirmeye çalıştığını belirtmektedir.

Beşinci şهادetini öldükten sonra hesaba çekilecek konular ile bitiren Semmân, Allâh'ı rab, İslâmı din, Hz. Muhammed'i nebi, Kur'ân'ı rehber, Müslümanları kardeş olarak gördüğünü vurgular. Yaşamın, ölümün ve öldükten sonra dirilişin de İslam üzere olmasını niyaz eder.⁴⁸

Semmân şهادetlerden sonra biri toplum diğeri kendisiyle alakalı olmak üzere bazı öğütlerde bulunur. Bunlardan ilki Mu'tezile'nin emr-i ma'ruf nehy-i münker yaklaşımıyla doğrudan ilgilidir. Mu'tezile emr-i maruf ile bireyden başlayıp topluma nüfuz eden bir iyilik ve güzelliği amaç edinmişlerdir. Semmân da buna uygun olarak insanlara, bireysellikten öte birlik ve beraberlik içerisinde olmaya vurgu yaparak "kulluk yapanlarla kul, şükredenlerle şükreden olmayı ve bütün Müslümanlara öğütte bulunmayı" vasiyet etmiştir.⁴⁹

Kendisiyle alakalı vasiyeti ise teçhiz-ü tekfîne dairdir. Sünnete uygun ve doğru bir biçimde teçhiz görevinin yerine getirilmesini isteyen Semmân, menkul ve gayri menkul varlıklarının toplamının üçte birini eksiksiz ve tam olarak Müslüman fakirlere tasadduk edilmesini istemiştir. Manifesto olarak adlandıracağımız kısma tam da burada açıkça temas edilmiştir. Zira anılan tasaddukun yerinin ehlü'l-adl ve't-tevhid yani Mu'tezile mensupları hatta onlardan da Zeydiyye ve Hârûniyye olması gerektiğini açıkça dile getirmiştir.⁵⁰

Zeydiyye Zeyd b. Ali'ye nispetle kurulmuş menzile ilkesinin dışında Mu'tezile'nin esaslarını benimsemiş bir fırkadır.⁵¹ Hârûniyye ise el-Müeyyed Billâh Ahmed b. Hüseyin b. Hârûn'un (ö.

⁴⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

⁴⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

⁴⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

⁴⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

⁴⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

⁵⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

⁵¹ Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/329.

411/1021) nispeti olup onun takipçilerini ifade için kullanılmıştır. Ahmed b. Hüseyin Bağdat Mu'tezilî kelâmı, Zeydî fikhının yanında Hanefî fıkhi da tahsil eden, hadis rivayeti icazeti alan aynı zamanda Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) takdir ettiği birisidir. Fakat daha çok siyasi mücadele ile hayatını geçirmiş, imam olacak kişinin imametini ortaya koyması ve zalimlerle mücadele etmesi gerektiği prensibi ile başarılı-başarısız isyan girişimlerinde bulunmuştur.⁵² Bu yönüyle Hâruniyye'nin Zeydiyye'nin aktif ve dinamik yönünü yansıttığını söyleyebiliriz. Bu yaklaşımın Semmân'ı da etkilediği aşikârdır. Zira Semmân'ın sözlerindeki vurgu onun mücadelecî yönünü açıklar mahiyettedir.

Hadisçi kimliğiyle bilinen Semmân'ın vasiyetindeki i'tizâlî vurgular, onun kelâmî paradigmasını net bir şekilde yansıtmaktadır. Dikkat çeken de muhaddis bir şahsiyetin açıkça i'tizâlî yönüne vurgu yapmasındadır. Vasiyetteki Mu'tezile vurgusu iki açıdan değerlendirilebilir. İlki yaşadığı dönemde bölgede i'tizâlî fikirleri söylemenin sakıncalı görülmemesidir. Zira Semmân'ın yaşadığı olduğu dönem Büveyhîlerin düşünsel anlamda henüz etkilerini tamamen yitirmediği bir döneme rastlamaktadır. Sâhib b. Abbâd ve Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) gibi Mu'tezilî düşünceyi benimseyen şahsiyetlerin devlet kademelerinde görev yaptıkları dönemi takip eden yıllardır. Nitekim Semmân'dan eğitim almış öğrencilerin ona ait bir kitabı başkaları görecektir şekilde taşımaları⁵³ bu yönde bir baskı olmadığını gösterebilir. Bu atmosferde Semmân i'tizâlî kimliğini vasiyetinde açık bir şekilde ortaya koymakta bir mahzur görmemiştir.

İkincisi de kendi ve kendi gibi düşünenlerin maruz oldukları baskı karşısında düşüncelerinde değişme olmadığı ve fikirlerinde ısrar ettiğini açıkça ortaya koymadır. Döneminde Mu'tezile kimliği sebebiyle bizzat kendisinin eleştiriyeye maruz kalıp kalmadığına dair herhangi bir tespit söz konusu değildir. Lakin Gazneli Mahmûd (ö. 421/1030) Rey şehrini fethettiğinde Sahib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) eserlerinin bulunduğu yeri Râfızîlere ve bid'at ehline ait kitapların olduğunu söyleyerek özellikle kelâm kitaplarını yakılmasını emrettiği bilinmektedir.⁵⁴ Bu, toplumda i'tizâlî fikri benimseyenlerin Râfızî damgası yiyeceği ve toplumdan dışlanacağı kanaatini güçlendirmektedir. Böyle bir atmosferde Semmân takipçilerinin kuvve-i maneviyelerini zinde tutmak için Mu'tezile'ye aidiyet tavrını net bir şekilde ortaya koyma ihtiyacı hissetmiş olabilir.

Semmân'ın yaklaşımını vasiyet bırakmanın gerekliliğine dair sünnete uyma hassasiyeti olarak görmek de mümkündür. O da vasiyet bırakırken maddi varlıklarını taksimi esnasında kendisini ait hissettiği grubu beyan etmiş ve takipçisi olduğu ekolün değerlerine de temas etmiştir. Her şeye rağmen mirasın belirli bir gruba tahsis edilmesi mezhep taassubu olarak yorumlanmaktan hali değildir.

İkinci vasiyet içerisinde Semmân hayatta iken yapması gerekirken yerine getiremediği zekât, adak, keffâret, fitre gibi Allâh'a ait hakların yine kurbiyyet amacıyla verilmesi gereken hayırların da mirastan verilmesini vasiyet etmiştir.⁵⁵

⁵² Mustafa Öz, "Müeyyed Billah Ahmed b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/480.

⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/210.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, thk. İhsan Abbad (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2/697.

⁵⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1715.

Üçüncü vasiyet başlığı altında Semmân'ın vasiyette bulunduğu iki kişiden ve diğer inananlardan ölümünden sonra yapılmasını istediği bazı talepleri olmuştur. Bunları, vefatından sonra ölünün ardından yapılmasına şeriatın izin verdiği haccetme; umre yapma; Hz. Peygamber, diğer peygamberler, imamlar ve salihlerin kabirlerini ziyaret etme; sadaka verme, Kur'ân okuma ve güzel dualardan bulunma olarak sıralamıştır. İbadetlerde niyabet başlığı altında ele alınan bu talepler İslâm mezhepleri arasında farklı yaklaşımların görüldüğü bir alandır. Genel olarak Ehl-i sünnet kaynaklarında Mu'tezile için "İnsan için çalıştığından başka eline geçecek yoktur"⁵⁶ ayeti fehvasınca dirilerin ölümlerine adına yapacaklarından fayda göremeyeceği fikrini benimsedikleri belirtilmiştir. Oysa konunun bu denli genel olmadığı çalışmalarda ortaya konmuştur.⁵⁷ Fakat Mu'tezilî-Zeydîler için durum daha farklıdır. Zira onlar itikatta Mu'tezilî iseler de fıkhıta Hanefîlerdir. Hanefîler de hayatta olanların ölümlerine adına yapacakları iyiliklerin fayda vereceği görüşünü benimserler. Bu taleplerinde Semmân'ın Hanefî fıkhını takip ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu vasiyet Mu'tezilî-Zeydîlerin konuya yaklaşımını ortaya koymasından örnekte teşkil etmektedir. Zira Semmân taleplerinde hem mali hem de mali-bedeni mürekkep ibadetlere yer vermiş ve hukukî açıdan Hanefî mezhebinin yaklaşımını benimsemiştir.

Semmân'ın iyiliklerin gerekçesini açıklarken dile getirmiş olduğu unsurlar Mu'tezile'nin tevbe görüşünü yansıtmaktadır. Zira Semmân bu iyiliklerin küçük ve büyük günahların affı için yapıldığını belirtmektedir. Fakat affın olabilmesi için de terk ettiği yükümlülükler ve işlediği günahlardan tevbe edilip pişmanlık duyulanlar kaydını düşmektedir.⁵⁸ Böylece o, aslında satır arasında Mu'tezile'nin günahlar ancak tevbe ile af olur temel yaklaşımına temas etmektedir.

Dördüncü vasiyet başlığı altında üzerinde hakkı olan ya da kendini sorumlu tutan herkesin haklarını helal etmesini, vasiyetinde dile getirdiklerinin yerine getirilmesini, erteleme ve ilgisizlikten kaçınmalarını istemektedir.⁵⁹

Vasiyeti nakleden yazarların Semmân ya da onun düşünceleri hakkındaki kanaatlerine de temas etmekte yarar vardır. Zemaşerî, Semmân'a olumlu yaklaşmış, onun vasiyetini aktarmış hatta *el-Muvâfaka* adlı eserini ihtisar etmiştir. Bunda itikadî açıdan Semmân ile Zemaşerî'nin itizâlî fikirlerde paydaş olmasının etkisi olduğu açıktır.

İbnü'l-Adîm de Semmân hakkında bilgi vermekte ve vasiyetini aktarmaktadır. Fakat Semmân hakkındaki yorumunda onu onaylamadığını içeren ifadeler yer vermiştir. Mesela Semmân'ın hayatına dair bilgi verdiği yerdeki "Hıfz ve sikada seçkin bir düzeyde iken bu halini Mu'tezile mezhebine intikaliyle ifsad etti."⁶⁰ cümlesi ile vasiyeti aktardıktan sonra kullanmış olduğu "Kalemimim icra ettiği sünnete muhalif ve bid'ati haiz bütün söylemlerden Allâh'a sığınırım."⁶¹

⁵⁶ en-Necm 53/39.

⁵⁷ Konu hakkında geniş malumat için bkz. Mehmet Erdem, "İbadetlerde Niyabet Problemi Üzerine Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/2 (Mayıs 2007), 220-223; Semmân'ın hadisçi yönü onun nakle de önem verdiğini göstermektedir. Bu bağlamda Mu'tezile anlayışında aklın ve naklin rolü hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Ahlâkın Temellendirilmesinde Vahyin ve Aklın Alanları", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 18/1 (yaz 2018), 55-76.

⁵⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1716.

⁵⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1716.

⁶⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1706.

⁶¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1716.

ifadesi onun Semmân'ın i'tizâlî yönünü tasvip etmediğini göstermektedir. O, özellikle ikinci cümlede sünnî anlayışa muhalif olan bir şeyi alıntılama yoluyla dahi olsa aktarmaktan dolayı Allâh'a sığınmaktadır. Bu tutum, İbnü'l-Adîm'in itikatta Ehl-i Sünnet'i benimsemiş olması ile açıklanabilir. Kaldı ki kendisi Eyyûbî yönetiminde etkili ve göz önünde bir şahsiyettir. Eyyûbîler dönemi Sultan el-Melikü'l-Azîz (1216-1237) hem de II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf döneminde (1237-1260) vezirlik görevi yürütmüştür.⁶² Bu sebeple olsa gerek İbnü'l-Adîm, Ehl-i Sünnet'e muhalif bir anlayışı aktarmakla beraber onun Mu'tezilî olduğuna vurgu yapıp bid'atına da dikkat çekmiştir.

Hadisçilik yönleri ile bilinen bazı âlimlerin Semmân'a yaklaşımının daha keskin olduğu görülmektedir. Sem'ânî ve Zehebî bunlardandır. Sem'ânî, hadis ilminde güvenilir, hafız konumunda olduğunu belirtmesine rağmen tercihli fiillerini insanın kendisinin yarattığı düşüncesi sebebiyle Semmân'ı zararlı bir Kaderiyye mensubu olarak nitelemiştir.⁶³

Hadis hafızı Zehebî de Semmân'ın "hadis yazmayan imanın tadını tatmamıştır."⁶⁴ sözüne tarizde bulunmuş ve onun hadisle ilgilenmesinin beyhude olduğunu ima edencesine "imanın tadını alsaydı hadisten faydalanırdı."⁶⁵ demiştir. Bu yaklaşımlar mezhebi temayüllerin insanları konumlandırmada ne kadar etkili olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Sonuç

Semmân'ın kelâmî mezhebi kaynaklarda Mu'tezile olarak belirtilmiştir. O, bırakmış olduğu vasiyette mirasının Mu'tezile mensuplarına bırakılmasını istemekle bunu açıkça göstermiş ayrıca Mu'tezilî paradigmanın temel unsurlarını taşıyan söylemlerde bulunmuştur. Semmân, vasiyetinde Allâh'ın vahdaniyeti ve kıdem sıfatı üzerinde durmuş, kudret, ilim, hayat, semî, basar ve ğınâ sıfatlarının müstakil varlığının bulunmadığını, onların zât ile kaim olduğunu dile getirmiştir. Allâh'ın cisimlere ve arzulara benzemediğini belirterek tenzihçi bir yaklaşımı öne çıkarmıştır. Allâh'ın zatı ve sıfatları meselesinin dışında Mu'tezile mezhebinin görüşlerinin belirginleştiği irâdî fiillerin yaratılması, hüsün-kubuh problemi, adalet, va'd-vaîd, teklif-i mâ lâ yutak ve günahların affı gibi konularda da Mu'tezile mezhebinin yaklaşımını benimsediği tespit edilmiştir. Bununla beraber Mu'tezilî doktrinden ayrıldığı yerler de olmuştur. Fıkıhta Hanefî olması sebebiyle olsa gerek hayatta olanların ölmüşler adına yaptıkları iyiliklerin ölmüşlere fayda vereceği fikrini destekleyen taleplerde bulunmuştur.

Daha çok sika bir hadis hafızı olarak anılan Semmân, Mu'tezile mezhebi mensuplarının hadisle ilgisini ortaya koyması açısından iyi bir örnektir. Zira o, Mu'tezile'ye nispet edilen hadise değer vermedikleri kanaatini çürütenlerden biri olmuştur. Bununla beraber bazı hadisçiler tarafından

⁶² Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 495; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1986-2000), 48/424.

⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/210.

⁶⁴ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1995-2000), 9/22; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4/1712.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/57.

da tenkit edilmiştir. O, i'tizâlî fikirleri sebebiyle eleştiriye maruz kalmış fakat güvenilirliği, gayreti ilmiyyesi ve kabiliyeti sebebiyle muhalifleri tarafından dahi övgü ile anılmıştır.

Çıkar Çatışması

Makale yazarı Dr. Ömer SADIKER, Kader dergisi editör kurulunda görevlidir. Ancak yazarın makalesinin yayınlandığı bu sayıda editörlük görevi askıya alınmış ve editör yetkileri kaldırılmıştır. Bu bağlamda çift taraflı kör hakemlik ilkelerine uyulmuştur.

Vasiyetin Arapça Metni

أبنا زينب بنت عبد الرحمن بن الحسن الشعري قالت: أخبرنا أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري، وقرأته بخط الزمخشري على النسخة التي بخطه من معجم السمان، والنسخة موقوفة على تربة الإمام أبي حنيفة رضي الله عنه ببغداد، وصورة ما شاهدته بخط الزمخشري نسخة كتاب وصية نقلتها من خطه:

هذا ما أوصى اسماعيل بن علي بن الحسين السمان، المعروف بأبي سعد، في صحة من عقله وبدنه وجواز أمره، وذلك في شهر ربيع الآخر من سنة ثلاث وأربعين وأربعمائة.

وهو يشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد يحيى ويميت بيده الخير وهو على كل شيء قدير.

ويشهد أنه تعالى واحد لا ثاني له في الأزل وأنه قادر لذاته، عالم لذاته، حي، سميع، بصير، غني فيما لم يزل ولا يزال، وأنه لا يشبه الأجسام ولا الأعراض، «ليس كمثل شيء وهو السميع البصير لا تدركه الأبصار وهو يدرك الأبصار وهو اللطيف الخبير».

ويشهد أن أفعاله كلها حسنة، وأنه منزه عن فعل القبائح وأنه تعالى لا يريد المعاصي ولا يشاؤها ولا يرضاها ولا يختارها، ولا يجبها، ولا يكلف العباد ما لا يطيقونه ولا يعذب أحدا بغير ذنب، وأنه متكبر عن ظلم عبده صادق في جميع وعده ووعدته.

ويشهد أن محمدا عبد الله ورسوله، صلوات الله عليه، وصلوات ملائكته.

ويشهد أن الموت حق، والحساب حق، والجنة حق، والنار حق، وأن «الساعة آتية لا ريب فيها وأن الله يبعث من في القبور» وأن صلواته ونسكه وحياه وماتته لله رب العالمين لا شريك له وبذلك أمر، وهو من المسلمين، وأنه قد رضي بالله ربا، وبالإسلام ديناً، وبمحمد صلى الله عليه وسلم وعلى آله نبياً، وبالقرآن إماماً، وبالمسلمين إخواناً، على ذلك حيي، وعليه يموت، وعليه يبعث حياً إن شاء الله.

وأوصى من خلف بعده أن يعبدوا الله في العابدین، وأن يحمده في الحامدين، وأن ينصحوا لجماعة المسلمين، وأن لا يموتن إلا وهم مسلمون.

وأوصى أنه إذا حدث به حدث الموت الذي جعله الله عدلاً بين عباده، وحثاً على خلقه أن يبدأ من تركته بكفنه وحنوطه، وما لا بد منه في تجهيزه بالسنة، والمعروف، ثم يقضى دينه، ويترضى غرمائه، ثم يخرج من جميع ما خلفه من العين والدين والكتب جميع ماله مما مات عنه من سائر أملاكه من دور وأراض، وغير ذلك، ثلث جميعه تاماً وافياً كاملاً فيصدق به على فقراء المسلمين من أهل العدل والتوحيد، المعتزلة منهم، والزيدية، والهارونية (و) يخرج ذلك عن سائر حقوق الله الواجبة كانت عليه، اللازمة له من زكاة واجبة، أو نذر، أو كفارة أو صدقة واجبة، لزمه في حال حياته صرفها إلى الفقراء، وعن سائر القرب اللازمة كانت له، قل أو كثر، مما سمي أو لم يسم، وأسند وصيته هذه إلى فلان، وفلان.

وأوصى إليهما وإلى المسلمين عامة بأن يبروه بما أمكنهم من وجوه البر من حج، أو عمرة، أو زيارة قبر النبي صلى الله عليه وسلم، أو غيره من قبور الأنبياء، والأئمة، والصالحين، أو صدقة، أو قراءة قرآن، أو غير ذلك مما يجوز أن يبر به الميت بعد وفاته على ما يسوغه الشرع، أو يدعو له بأدعية حسنة صالحة، ليغفر الله ذنوبه من صغير أو كبير بعد ما تاب وندم على جميع ما ترك من الواجبات، أو أتى من المقبحات لقبحها، وعزم أن لا يعود إليها.

وأوصى أن يستحلوا له كل من عرفوا، أو ظنوا أن له تبعة أو حقاً عنده، وأن يقوموا بحق الله، وكل ما أوصى به، وأن يحذروا تأخير ما يمكن تعجيله، والتهاون بما يجب الجد والانكماش فيه.

فقبل ذلك كله فلان وفلان بعد أن قرئ عليهما الكتاب، فعرفا ما فيه، واعترفا بصحته، وذلك في صحة من عقلهما وبدنهما، وجواز أمرهما، طائعين غير مكرهين وذلك في شهر ربيع الآخر من سنة ثلاث وأربعين وأربعمائة.

هذا ما نقلته من خط الزمخشري وأنا أستغفر الله من إجراء قلبي بكل ما هو على خلاف السنة، وعلى موافقة البدع.

Kaynakça

- Adnan Zerzur. *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fi't-tefsîr*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Akın, Murat." Mu'tezile'ye Göre Ahlâkın Temellendirilmesinde Vahyin ve Aklın Alanları". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 18/1 (Yaz 2018), 55-76.
- Alibekiroğlu, Fatmanur vd. "Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998) ve Horasan'da Hanefilik-Mu'tezile Eetkileşiminin İlk Tezahürleri". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (Güz 2019), 203-210.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Arı, Abdüsselam. "Vasiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/555. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bikâ'î, Ebû'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. thk. Muhammed Azîmüddin-M. Habîbullah el-Kâdirî. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Tefsîru rûhi'l-beyân*. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330.
- Ca'fer b. Ahmed, *Mî'râcü'l-küsâlâ ilâ ma'rifetillâhi taâlâ*. b.y: y.y., 2020.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *Şerhu Uyûni'l-mesâil / Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde. thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- Çiçek Hacı - Kaya Osman. "Ebû Sa'd es-Semmân İsmâîl ve "el-Muvâfakat Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe". *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 6/34 (Mart 2019), 709-721.
- Erdem, Mehmet. "İbadetlerde Niyabet Problemi Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/2 (Mayıs 2007), 220-223.
- Ferîd b. Ferîd el-Hâce. "Mukaddime". *Kitâbü'l-Muvâfaka beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe*. mlf. Ebû Sa'd es-Semmân. 7-12. Kuveyt: Meberratü'l-Âl ve'l-Eshâb, 2017.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/329. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Şifâü'l-galîl fimâ fi kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*. thk. Muhammed Keşşâş Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, I/189;
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. thk. İhsan Abbad. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Kitâbiyât, 2004.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-Amravî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995-2000.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977-1978.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyîn*. thk. Abdulfazî Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2004.

- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücâmü'z-zâhire*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed. *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi/el-Munye ve'l-Emel*. çev. Hüseyin Maraz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Kādî Abdülcebbâr. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Hızır Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Kandemir, Yaşar. "Semmân İsmâil b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/496-497. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Öz, Mustafa. "Müeyyed Billah Ahmed b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/480. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Recep Abdülcevvad İbrahim. *el-Mu'cemü'l-Arabî li-esmâi'l-melâbis fî dav'i'l-meâcim ve'n-nusûs el-mûsega mine'l-câhiliyye hatte'l-asri'l-hadîs*. Kâhire: Dâru'l-Afâki'l-Arabiyye, 2002.
- Sadiker, Ömer. "Ebû Sa'd es-Semmân". *İslâm'ın Akılcıları Mu'tezilî Öncüler*. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. el-Muallimî. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1977.
- Sem'ânî Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr*. thk. Münîre Nâcî Sâlim. I-II Bağdad: Rîâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1975.
- Tabersî, Ebû Ali Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 2006.
- Topaloğlu, Bekir. "Ahad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/484. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt: Matbaatü Hükümet, 1973.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982-1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1986-2000.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 2002.